

ANNA AGUADO*

TREBALL, GÈNERE I IDENTITAT
FEMENINA A LA SOCIETAT
VALENCIANA CONTEMPORÀNIA

RESUMEN

El trabajo femenino en la sociedad valenciana contemporánea se ha caracterizado por unos rasgos económicos y culturales -trabajo inestable, mal remunerado, poco cualificado, etc.- en función de los intereses y necesidades del crecimiento económico capitalista y del mantenimiento de diferentes modelos industriales.

Las mujeres de las clases populares habían trabajado siempre en la sociedad preindustrial, aunque este trabajo estuviera al margen de instituciones laborales, como los gremios. El desarrollo capitalista implicó la progresiva "visibilidad" de la figura de la mujer trabajadora, aunque uno de sus aspectos clave fue la continuidad de su vinculación al espacio doméstico.

El trabajo a domicilio, casa-taller, o el trabajo artesanal, como una de las estructuras más interesantes y duraderas a lo largo del crecimiento capitalista, se configuró cada vez más como un trabajo feminizado. Pero también la progresiva presencia de las mujeres en las fábricas provocó nuevas actitudes económicas y "morales" por parte de los propietarios y respuestas de clase y de género por parte de las propias trabajadoras.

RÉSUMÉ

Le travail de la femme dans la société valencienne contemporaine s'est caractérisé par des traits économiques et culturels -travail inestable, mal rémunéré, peu qualifié, etc.- en fonction des intérêts et des besoins de l'accroissement économique capitaliste et du maintien de différents modèles industriels.

Les femmes des classes populaires avaient toujours travaillé dans la société préindustrielle, bien que ce travail soit en marge d'institutions laborales, comme les corporations. Le développement capitaliste impliqua la progressive "visibilité" de la figure de la femme travailleuse, bien que l'un de ses aspects clé fut la continuité de son attachement à l'espace domestique.

Le travail à domicile, maison-atelier, ou le travail artisanal, comme des structures les plus intéressantes et durables au cours de la croissance capitaliste, s'est chaque fois plus configuré comme un travail féminisé. Mais la présence progressive des femmes dans les usines provoqua aussi de nouvelles attitudes économiques et "morales" de la part des propriétaires et des réponses de classe et de genre de la part des travailleuses elles mêmes.

* Departament d'Història Contemporània. Universitat de València

RELACIONS DE GÈNERE I TREBALL

Les relacions de gènere -és a dir, les relacions entre dones i homes, entre masculinitat i feminitat, enteses com una relació social tan significativa com les restants- han estructurat històricament no sols l'àmbit privat -la família, la reproducció, la vida quotidiana, sinó també i de forma clau, el que denominem esfera pública: la ciutadania, els drets individuals, la participació diferent d'homes i dones a diferents instàncies de poder i participació social. I molt particularment, les vinculacions amb el treball.

El concepte mateix de "treball", i la creació d'un determinat mercat laboral vinculat a la divisió sexual del treball i a la idea de "qualificació professional" associada tradicionalment a la masculinitat, són elements bàsics de l'evolució de l'economia capitalista que no poden entendre's sense analitzar la interrelació de les identitats de classe i gènere i la seua formació històrica.

Un aspecte fonamental a estudiar des d'aquesta perspectiva és la divisió sexual del treball que va acompanyar el desenvolupament de la tecnologia i la mecanització en el món pre-industrial i industrial: la divisió sexual del treball entre diferents oficis completava de fet la divisió sexual específica dintre el procés productiu, i es produïa una progressiva diferenciació entre "treball qualificat" associat als homes i "treball no qualificat" associat a les dones. Així per exemple, a la indústria tèxtil britànica, encara que les dones havien estat tradicionalment filadores, a partir de la introducció de la filadora mecànica "mule" sols se'ls va permetre continuar fent aquest treball amb filoses i "jennies" exclusivament, perquè les "mule" esdevingueren un instrument "especialitzat" per a mà d'obra masculina. En aquest sentit assenyala D. M. Hafter:

"En el treball pre-industrial, per a donar a la qualificació una categoria de qualitat especial que poguera ser monopolitzada, els gremis crearen la idea de que el treball industrial necessitava "secrets" que sols podien ser apresos dels mestres dels gremis. De fet, la qualificació era sovint una etiqueta artificial que donava més llum sobre el sexe i l'estatus del treballador que sobre el producte. En un model de treball basat en el gènere, el treball d'homes era ràpidament designat com "qualificat". Açò en part es devia a que els homes estaven automàticament millor pagats, i definir com "qualificada" la seua activitat justificava un millor salari".¹

D'altra banda, amb la consolidació de les societats liberal-burgeses i la transformació de les relacions econòmiques, la idea de "treball" anirà associant-se de més a més amb el treball realitzat a l'àmbit de l'economia assalariada, identificant-se "treball" amb "ocupació remunerada". Paral·lelament a aquest procés, aniria estenent-se socialment el model ideal de dona propi de les noves classes burgeses emergents: la dona domèstica, mestressa de casa o "àngel de la casa" en la tradició victoriana.

Tots aquests elements donaran lloc des dels inicis de la societat contemporània a unes representacions culturals al voltant del treball basades en models masculins, i a la creació d'uns estereotips socials "d'obrer" d'una banda, i de "dona domèstica" d'altra banda,

¹ HAFTER, D. M. (1995): "Women who wove in eighteenth Century silk industry of Lyon" en Hafter, D.M. (Ed.): *European Women and Preindustrial Craft*, Indiana University Press, Indianapolis. Traduït i citat per Romero Marín, Juanjo (1997): "La maestría silenciosa: Maestras artesanas en la Barcelona del siglo XIX" *Arenal*, vol.4, nº 2, 275-294. Veure també sobre aquesta temàtica: BERG, Maxine (1987): *La era de las manufacturas 1720-1820. Una nueva historia de la revolución industrial británica*, Crítica, Barcelona. Sobre els debats historiogràfics al voltant del treball femení: BORDERÍAS, Cristina; CARRASCO, Cristina; ALEMANY, Carmen (Comp.) (1994): *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*, Icaria, Barcelona.

que tenen poc a veure amb la complexitat de la realitat històrica. Podem dir així que, des d'un punt de mira ideològic, les afirmacions universalitzants de "classe" esborraren majoritàriament el treball de les dones, de forma que, com assenyala Kathleen Canning, la diferència sexual laboral va quedar emmascarada i fosca a la majoria de les explicacions històriques sobre la formació del mercat de treball, i sobre la formació de les classes treballadores.²

L'anàlisi del treball femení i de les representacions culturals al voltant d'aquest, cal situar-la en una perspectiva històrica concreta: en el procés de gestació i consolidació de l'economia capitalista: la creixent participació de les dones en el treball no ha estat un fenomen nou paral·lel al desenvolupament de l'economia capitalista, encara que si que ho siga llur participació en el treball assalariat i fabril, i conseqüentment, llur visibilitat social.

Malgrat el model ideal de "dona domèstica" propi de les classes mitjanes, l'organització econòmica de la nova societat es va estructurar sobre el treball de les dones i els homes de les classes populars, i a aquestes, ni allò públic era tan públic ni allò privat era tan privat.

El treball femení comptava amb una llarga tradició a l'Europa preindustrial, i va estar especialment present al sector tèxtil al llarg de la proto-industrialització. Per aquesta raó, van ser els valors pre-industrials i l'important paper desenvolupat per les dones com a força de treball agrícola a les economies camperoles els que -com assenyalen Scott i Tilly³- justificaren el treball de les dones artesanes i obreres al llarg de la industrialització del segle XIX. D'alguna forma, durant un cert temps, la valoració del treball femení va subsistir a les cultures populars fins entrat el segle XIX, en que s'anirà estenent sociològicament el model de dona domèstica creat per les burgesies a Europa.

Així, malgrat que a l'estructura gremial pre-industrial les dones ocupaven una posició marginal, el treball artesanal femení havia funcionat sota l'estructura gremial dintre la família com unitat productiva: a l'igual que al món agrari, cal parlar de la família artesanal pre-industrial com unitat productiva i caracteritzada per estratègies econòmiques no individuals, sinó comunitàries: el treball a domicili -la casa-taller- serà un tret que va a mantenir-se al llarg de la industrialització com a sistema paral·lel al fabril. Encara que les fàbriques i màquines foren la imatge tòpica de la industrialització, el sistema fabril quasi mai va dominar el procés productiu, sinó que aquest va recolzar-se d'una forma fonamental en el taller, en el treball artesanal i treball a domicili en el que participaven tots els membres de la família, i on les dones, encara que no tingueren una representació institucional als gremis, desenvolupaven unes funcions bàsiques, un "currículum professional soterrat".⁴

En definitiva, la industrialització no va trencar el model de treball a domicili, de casa-taller artesanal, malgrat funcionar amb una lògica diferent a la de del món fabril, i a aquests àmbits laborals, la participació femenina s'havia produït en la pràctica al marge dels gremis.

² CANNING, Kathleen (1995): "El género y la política de formación de clase social: nuevas reflexiones sobre la historia del movimiento obrero alemán", *Arenal*, Vol.2, nº2, 175-218.

³ SCOTT, J.; TILLY, A. (1984): "El trabajo de la mujer y la familia en Europa durante el siglo XIX" en NASH, Mary. (Ed.): *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*, Ed. del Serbal, Barcelona, 51-90. També: SCOTT, J. (1993): "La mujer trabajadora en el siglo XIX" en FRAISSE, G. i PERROT, M. (Dir.): *Historia de las mujeres. El siglo XIX*. Taurus, Madrid, 405-435

⁴ ROMERO MARÍN, Juanjo (1997): "La Maestría Silenciosa: Maestras artesanas en la Barcelona de la primera mitad del siglo XIX", *Arenal*, vol. 4, nº2, 275-294

Dintre l'Estat espanyol el País Valencià va experimentar al llarg del segle XIX un important desenvolupament industrial, particularment a partir de l'evolució de les estructures artesanals que trenquen amb la institució gremial, i a les quals, el treball femení tingué un paper clau. Així, des de les darreres dècades del segle XVIII, determinades institucions com les Societats Econòmiques d'Amics del País, o representants del pensament il·lustrat com Campomanes, es van convertir en defensors de la llibertat de treball femení, davant la necessitat d'aconseguir una mà d'obra barata, flexible i abundant. Començava així una oposició ideològica al reglamentisme gremial, el qual havia comportat la prohibició oficial del treball femení -la seua presència als oficis-, encara que aquest existira com auxiliar i secundari.⁵

Així per exemple, la Societat Econòmica d'Amics del País de València va proposar en abril de 1777 la creació d'una "Escola Patriòtica" per ensenyar a les dones l'ofici de la cordoneria: és a dir, comencen a aparèixer des de finals del segle XVIII escoles artesanals dedicades a formar laboralment la població femenina.⁶

Les reaccions gremials davant aquestes mides foren de seguida clarament defensives i contràries al reconeixement institucional del treball femení i a la progressiva "visibilitat" d'aquest: així per exemple, l'any següent -1778- el gremi de l'Art Menor de la Seda de València -cordoners, botoners i passamaners- va dirigir una protesta al Consell Reial plantejant que la presència de les dones a la indústria impediria l'eixida de la producció -perquè, segons el seu argument, la demanda no creixeria al mateix ritme que l'oferta-, i això portaria a la crisi gremial. I junt aquestes raons, es recordava que les ordenances prohibien a les dones la manufactura i la venda dels productes.⁷

I encara el següent any de 1779 aquestes tensions causades per la força amb que el treball artesanal femení estava desbordant i trencant l'organització gremial, donen lloc a una primera Reial Cèdula que arplega la doctrina de Campomanes sobre la llibertat de treball femení en els oficis, la llibertat de venda, i la necessitat de reformar en aquest sentit les ordenances gremials. A aquest text, és significativa la unió d'arguments econòmics i d'arguments morals al voltant de la necessitat de protegir la "decència" femenina necessària per al manteniment de l'organització familiar: així, aquesta Reial Cèdula de 1779 planteja la necessitat d'augmentar la producció, la importància de que les dones col·laboren en el manteniment de la família, però també a la vegada, la necessitat d'eliminar "l'ociositat femenina".⁸ Significativament, són les mateixes argumentacions utilitzades per teixidores d'Elx en l'escrit dirigit a la Societat Econòmica d'Amics del País de València:

"Amb la fi d'evitar l'ociositat, que és anomenada la mare de tots els vicis. Açò, encara que genèricament comprèn els homes, amb majoria de raó deu assolir les dones que essent un sexe per natura tan fràgil té més entrada en l'ociositat, que és el contrari més elevat que batalla contra l'honestedat".⁹

⁵ AGUADO, Ana (1996): "El trabajo femenino entre el hogar y el taller. La lucha de las mujeres valencianas contra los gremios en la crisis del Antiguo Régimen", en RAMOS, M. D. i VERA, T. (Eds.): *El trabajo de las mujeres. Pasado y presente*, Diputación Provincial de Málaga, Málaga, vol. II, 305-312

AGUADO, Ana, i ROMEO, M. Cruz (1986): "Educación y trabajo. La situación de la mujer en la sociedad valenciana (1780-1833) en *Actas I Col·loqui d'Història de la Dona*.

DÍEZ, Fernando (1990): *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*. Alfons el Magnànim, València.

⁶ Arxiu de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València (ARSEAPV), C-1, III, 1-4, 1778

⁷ Arxiu del Regne de València (A.R.V.), Real Acuerdo, 1778, fol. 336R-338V; RSEAPV, C-1, III, 1-4, 1778

⁸ Arxiu del Regne de València, Real Acuerdo, 1779, Llibre 74, fols. 204 i ss. També AGUADO, Ana (1996), i DÍEZ, Fernando (1990).

⁹ ARSEAPV, C-7, nº 11, 1778

Les relacions entre els gremis i les dones artesanes es caracteritzaren per tant per una continua conflictivitat des del segle XVIII: dintre aquesta estructura corporativa, les dones havien tingut una posició marginal, i sols assolien una presència protagonista, com titulars de taller, quan eren vídues de mestre artesà, per tal d'assegurar a la descendència la transmissió patrimonial de l'ofici. Tanmateix, des de finals del segle XVIII com veiem, el treball artesanal femení anava estenent-se al marge dels gremis, malgrat les fortes resistències d'aquests: encara en 1829 nombroses veïnes d'Elx denunciaven al Consell d'Hisenda que els mestres del gremi de teixidors s'oposaven a que aquestes desenvoluparen lliurement el seu treball.¹⁰

Així, des d'abans de la industrialització estricta, les dones de les classes populars i artesanals, com membres d'una família pre-industrial amb pràctiques socials no individuals, desenvolupaven unes funcions absolutament necessàries en relació als interessos del grup familiar: funcions que implicaven significatius coneixements productius i de gestió, que han estat caracteritzats com "mestratge silenciós" o currículum amagat.¹¹

I aquestes pràctiques de treball artesanal femení al marge de la rígida normativa gremial, continuaren i s'estengueren després del qüestionament primer, i la prohibició després, dels gremis en 1834-35, a mesura que avançava un procés industrialitzador, no necessàriament fabril.

Concretament, a la societat valenciana la indústria tèxtil -bàsicament la indústria sedera- havia estat basada tradicionalment en el taller domèstic, al qual les dones feien fonamentalment el treball preparatori del teixit abans de la seua elaboració, que normalment estava en mans masculines. Aquest sistema de producció artesanal va continuar com hegemònic al llarg de tot el segle XIX fins a les darreres dècades d'aquest -anys setanta i vuitanta-. Fou a aquest moment quan es va produir la crisi i la reestructuració del sector seder valencià, i aquesta va implicar -paral·lelament al manteniment de la producció domèstica i en tallers-, la progressiva concentració i l'aparició de fàbriques, i va comportar també l'augment a aquestes de la mà d'obra femenina, és a dir, una feminització del sector.¹²

Però paral·lelament, al llarg del desenvolupament capitalista continuarà el treball femení artesanal i a domicili, i també continuaran les estratègies familiars, matrimonials i hereditàries que el caracteritzaran, amb el reforçament de les relacions entre casa i taller, entre continuïtat de l'espai reproductiu i productiu. Aquest serà el model de treball femení més estès socialment al llarg de tot el segle XIX, i serà també el tipus de treball que es convertirà en part en un ideal: la no separació de llar i treball, de família i ofici, tant en treballs manuals com en treballs organitzatius i de gestió, depenent del nivell econòmic de la família.¹³

LA FIGURA DE LA TREBALLADORA ASSALARIADA

Aquestes experiències laborals de les dones de les classes treballadores se consolidaren al llarg del segle XIX com totalment diferents de les de les dones de la classe burgesa o classes mitjanes: al seu cas, les interrelacions de classe i gènere comportaran la disso-

¹⁰ Arxiu General de Simancas. Consejo Supremo de Hacienda, Leg.374, 20.

¹¹ Veure ROMERO MARÍN, Juanjo (1997).

¹² BURGUERA, Mónica (En premsa): "La mujer trabajadora en el discurso reformista valenciano: La formación de un estereotipo social" en AGUADO, Ana (Ed.): *Las mujeres entre la historia y la sociedad contemporánea*, Direcció General de la Dona, Generalitat Valenciana, València.

¹³ Veure BERG, Maxine (1987).

ciació progressiva del món productiu i del reproductiu, amb l'extensió del model "d'àngel de la casa". Pel contrari, a les classes populars, la llarga tradició de treball en l'experiència històrica de les dones -anterior a les revolucions burgeses i a la producció capitalista- no sols no desapareixerà, sinó que s'eixamplarà amb el desenvolupament econòmic capitalista: la figura de la "dona treballadora", i més encara, la de la "treballadora assalariada" serà cada vegada més present a la nova societat, contradictòriament amb el model ideal femení hegemònic que estava estenent-se culturalment.

També a la societat valenciana la mà d'obra femenina es va vincular al desenvolupament industrialista fabril, i de manera tal que les treballadores assalariades esdevindran una realitat a la que donar resposta social i ideològica: Amb la generalització de les primeres fàbriques, moltes d'elles contractaran dones, que esdevindran així assalariades industrials, -obreres-; de forma que, particularment a partir del darrer terç del segle XIX, coexisteix la producció domèstica i dispersa a petits tallers amb la progressiva aparició de les concentracions fabrils que ocuparan també mà d'obra femenina.

En aquest sentit a València cal destacar com antecedent -ja des d'una data molt d'hora, 1769- l'existència de l'emblemàtica fàbrica de Vinalesa del comerciant Lapayese, que va introduir, com es conegut, importants transformacions a l'organització del treball industrial de la seda,¹⁴ però també va recórrer a canvis significatius en la utilització de la força de treball.

Així, tot al contrari de l'anterior lògica gremialista, i d'acord amb la nova ideologia industrialista que cercava maximitzar beneficis i disposar d'una mà d'obra barata, flexible i abundant, Lapayese va recórrer al treball femení a base de reclutar dones joves i xiquetes per a instruir-les en el treball fabril. Mitjançant avisos en les parròquies, va fer saber a la població del voltant que ensenyaria la utilització del torn a les xiquetes de més d'onze anys que volgueren treballar. Així, hi especificava que a les xiquetes se'ls pagaria en funció de la seua "habilitat i aplicació". I també incentivava la permanència en la fàbrica oferint vint lliures a les xiquetes entre onze i tretze anys que romangueren quatre anys treballant, o a les majors de tretze anys que romangueren tres.¹⁵

Tot aquest model representava un canvi fonamental en la concepció i l'organització del treball respecte la mentalitat pre-industrial anterior, un canvi cap a l'industrialisme, on les relacions de gènere al món del treball s'anaven a estructurar de forma diferent d'acord amb les noves necessitats, però també amb formes específiques de subordinació femenina: front al model artesanal, amb la unitat d'espai productiu i domèstic, el nou model industrial implicava la presència femenina fora de la casa, a l'espai laboral de la fàbrica; amb les noves relacions i formes de sociabilitat que això podia implicar, particularment per a les dones, a les que economistes i moralistes veien envoltades de perills "morals".

I per això a aquesta nova realitat se li van a donar també arguments i justificacions ideològiques i morals, front a constatables pors de les classes dominats davant les possibilitats de que les noves pràctiques alteraren la base de l'estructuració social al voltant de la família i del paper de les dones a ella: així, les alternatives econòmiques i morals donades -i sempre vinculades- intenten incloure el treball femení dintre el cicle vital de les dones,

¹⁴ Veure PÉREZ PUJOL, E. (1872): *La cuestión social en Valencia*, José Doménech, València. També: SANTOS, V. (1981): *Cara y cruz de la sedería valenciana*, Alfons el Magnànim, València. MARTÍNEZ SERRANO, J. A. i SOLER, V. (1979): "La decadencia del sector sedero valenciano" *Panorama Bursátil*, 11, 105-119; i MARTÍNEZ GALLEGÓ, F. A. (1995): *Desarrollo y crecimiento. La industrialización valenciana*, Generalitat Valenciana, València.

¹⁵ ARSEAPV, C-7, III, nº8, 1778

com treball temporal, com “treball-ajuda”, i menys retribuït que el treball masculí. I això anirà des del principi reforçant la idea de un “salari familiar” aportat per l’home.

Es significatiu observar en aquest sentit com els arguments dels propietaris per a defensar el treball femení en les fàbriques, barrejaran els arguments morals de defensa del paper de la dona en l’espai domèstic amb la valorització de la fàbrica com vehicle per a que les dones mantinguen les seues característiques socials i morals: segons els propietaris el nou espai, la fàbrica, permetria mantenir les dones ocupades -no “ocioses”- amb un treball que es qualifica com a “decent”. Aquest serà un contra-argument repetidament utilitzat front a la imatge de “degeneració i perill per a la moralitat femenina” que podia anar associada al treball fabril: per exemple, al cas citat de la fàbrica de Vinalesa, Lapayese afirmarà que:

“La fàbrica proporciona a les dones l’oportunitat de viure recollides i ocupades honestament, i sobre tot, de guanyar un jornal diari que no poden obtenir en cap altre dels treballs propis del sexe”.*

Aquestes justificacions morals per part de les classes propietàries respecte a la figura de la dona assalariada com a figura nova de la naixent societat industrial -contradictòria com veiem amb l’ideal burgès de dona domèstica-, responia òbviament a interessos econòmics que necessitaven legitimar moralment el treball femení fabril: Lapayese ofería treball com a filadores exclusivament a dones joves i fadrines, a canvi d’un salari de quatre reials diaris sense el dinar, quan un filador podia assolir els vint-i dos reials i el dinar.¹⁷

És a dir, els salaris femenins es calculen des del principi de la industrialització no en funció del treball sinó en funció del sexe, i es paguen a canvi d’un treball associat sempre amb connotacions morals, amb la necessitat de mantenir un model de feminitat caracteritzat per determinats comportaments “femenins” i pràctiques laborals corresponents -en paraules de la Societat Econòmica d’Amics del País- a “treballs propis del seu sexe i forces femenines”.

Amb aquestes particularitats sòcio-econòmiques, el cas concret de la fàbrica de Vinalesa a la que ens referim, es va caracteritzar al llarg del segle XIX per un important creixement, augmentant el nombre de dones treballant-hi, especialment a partir dels anys quaranta quan la fàbrica va ser comprada per Tomàs Trénor, arribant així als anys setanta del segle XIX a unes 500 treballadores.

Però durant tot el temps d’activitat de la fàbrica, el tipus de treballadora contractada sempre va continuar vinculat a una ocupació lligada al cicle vital “femení”: les dones eren contractades per a treballar dins de la fàbrica només quan eren xiquetes o fadrines. Després de casades, podien continuar vinculades a la fàbrica però amb altre tipus de treball i d’espai laboral: amb treball a domicili, consistent en cosir sacs per a la fàbrica, que a finals del segle XIX s’especialitzarà només en aquesta producció després de la definitiva crisi sedera.¹⁸

Així, aquestes actituds són un exemple de com, en definitiva i en el fons, malgrat la recerca de justificacions ideològiques i morals, l’únic treball que es considerava escaient a “la natura femenina” -al paper d’esposa i mare- era el que desenvolupava dintre l’espai domèstic. Encara que aquest interès per mantenir “protegida” la natura femenina esti-

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ PÉREZ PUJOL, Eduardo (1872).

¹⁸ Ibidem.

guera acompanyat per la necessitat econòmica de recórrer a un treball inestable, mal retribuït, i sobre tot, poc valorat i pràcticament invisible, és a dir, al que ha esdevingut "economia submergida", quasi sempre associada al treball femení.

Un altre exemple de treball femení dins l'economia valenciana al que volem fer referència en aquesta reflexió és la indústria del calcer, en concret la indústria espartenyera a Elx: a finals del segle passat es va accentuar en aquest sector industrial valencià la divisió i especialització del procés productiu, de forma que a les noves fàbriques instal·lades es transformarà per primera vegada la matèria prima -cànem, jute-. Però a la base de tot el procés es trobava el treball a domicili de les famílies camperoles, on la mà d'obra femenina era imprescindible, malgrat les ocultacions del treball femení que apareixen tradicionalment als padrons de població.¹⁹

Normalment, les fonts censals, al utilitzar criteris ocupacionals basats en l'activitat productiva del "cap de família", amaguen el treball femení: és a dir, aquell que fan les dones a la indústria domèstica, el treball a domicili i el fet a temps parcial. Així, al padró de població d'Elx de 1910, dos tercers parts de les dones -10.878 d'un total de 15.287- apareixen baix la caracterització laboral de "el seu sexe" o "les seues feines", ocultant les dades tant de les que treballen a casa com les de les que treballen a la fàbrica.²⁰

El tret definitori del col·lectiu obrer il·licità a aquesta època és el treball a domicili, fonamentalment des de finals del segle passat quan es va introduir la màquina de cosir -l'emblemàtica "Singer"- que, al no necessitar un grau d'especialització gran, va a permetre la utilització massiva de mà d'obra femenina i infantil: una vegada més, la indústria a domicili permetrà salaris no fixos i treball a "preu fet", de forma que la baixa retribució -que era la base de la competitivitat de la indústria- obligava a jornades interminables i manca d'higiene a la casa esdevinguda taller.

És també al treball a domicili on es desenvolupa el procés productiu menys especialitzat -maquinistes, cosidores, etc.- mentre que el producte s'acaba a la fàbrica. Aquest tret constant, -de treball femení associat a treball a domicili-, contribuirà a estendre la imatge de no qualificació del mateix. I això serà un element més per mantenir la desigualtat salarial per raó de sexe, com analitzàvem abans: també en aquest cas, les dones, subqualificades i subpagades, seran així la principal mà d'obra d'aquesta indústria valenciana.

ORGANITZACIONS DE DONES TREBALLADORES

És en aquest context socioeconòmic al voltant de l'evolució dels models de treball i de la divisió sexual del treball a l'economia capitalista, on cal situar les actituds, respostes i pràctiques diverses, desenvolupades a la societat valenciana contemporània per les treballadores, i caracteritzades per una gran pluralitat, en funció de les formes concretes d'interrelació del gènere i la classe.

Aquestes actituds i respostes es configuraran a partir d'experiències socio-econòmiques i de models ideològics diferents: Així, podem trobar respostes vinculades a ideologies alternatives, en les quals s'interrelacionen la consciència de classe i la de gènere, amb la presència del sexe com element diferenciador i una consciència de "doble explotació".

¹⁹ AGUADO, Ana; DASÍ, Rosa; MARQUÉS, Empar; ORTS, Assumpció; RAMÍREZ, Africa: *Dona i moviment obrer al País Valencià*, Projecte d'Investigació becat per la I.V.E.I. Generalitat Valenciana, Inèdit. També AGUADO, Ana (1996): "Trabajo, género y clase: mujeres socialistas, mujeres feministas" en SEGURA, Cristina, NIELFA, Glòria (Eds.): *Entre la marginación y el desarrollo: mujeres y hombres en la historia. Homenaje a María Carmen García Nieto*, Instituto de Investigaciones Feministas UCM-Ed. del Orto, Madrid, 199-210

²⁰ AGUADO, Ana (1996).

I tot al contrari, podem trobar també, en molts casos entre les mateixes dones de treballadors barons vinculats al moviment obrer organitzat -i més encara entre els propis treballadors barons- la interiorització de la ideologia de la domesticitat o de models patriarcals, que qüestionen i menysvaloren la presència i les activitats femenines, laborals, polítiques o sindicals, per considerar que l'element bàsic en la conformació de la identitat femenina era la família i l'esfera domèstica.

Així, pel que respecta a l'existència -minoritària però present- de pràctiques i reivindicacions desenvolupades per les dones treballadores, a partir de la interacció social entre la classe i el gènere, volem fer una referència final a un aspecte molt significatiu i escassament estudiat a la societat valenciana: ens referim al sorgiment d'organitzacions de classe específiques de dones treballadores. Per exemple, al cas d'Elx que abans citàvem podem fer referència a la presència en les primeres dècades del segle XX de dues organitzacions sindicals d'ideologia socialista: l'anomenada *La Unión. Sociedad Femenista de Resistencia y Socorros Mutuos*, apareguda en 1900, o *El Despertar Femenino*, creada en 1903.²¹

Aquestes organitzacions de dones treballadores portaren a terme des de 1901 actuacions de diferent tipus: reivindicacions, protestes, publicacions pròpies, etc.; és a dir, diferents pràctiques socials que són expressió d'una identitat com a dones treballadores diferent a la dels barons, i en la que es barreja la classe i el gènere. Així, les primeres protestes de les treballadores il·licitanes fan referència als baixos salaris, a les diferències salarials d'uns tallers a altres, al maltractament per part dels patrons, etc. Però el que és significatiu de totes elles són les reiterades referències a les treballadores com persones autònomes, amb una situació social i laboral pròpia, amb una consciència del seu paper i les seues capacitats cada vegada més definida conforme avança el segle XX. Per exemple, diran en 1903:

"Així com n'hi havia fadrines que van menysprear els seus promesos per fer-se esquirols; així com n'hi hagueren mares que es presentaren als tallers i tragueren a pessics els seus fills per estar treballant on no devien; així com foren les dones les primeres a encoratjar els seus marits, els seus fills, els seus germans i tots els treballadors en general, posant a disposició dels vaguistes els estalvis que tenien a la seua caixa..."²²

Però junt a aquest paper de lluitadores sindicals, a la vegada existeix també sempre en els testimonis d'aquestes dones la consciència de la seua identitat familiar com a mares, encarregades del manteniment i de l'educació dels fills: "Treballar des de les cinc del matí fins les deu de la nit, i obtenir un miserable jornal amb el que no podem alimentar els nostres fills ni educar-los, i de vegades de fer homes forts i robusts, els veiem créixer escanyolits i malaltissos".²³

A les primeres dècades del segle XX aquestes organitzacions lluitaran per la unificació salarial entre fàbriques i tallers, unificació que assoliran en 1919 després d'una vaga de désset dies, i que va provocar la sorpresa i admiració dels treballadors barons:

"Aquesta vaga és per tractar-se del sexe dèbil potser de les més importants que s'han desenvolupat a Espanya i portat a terme com a forma d'assaig per a mesurar i provar el que donen de sí les dones (...). Restem molt satisfets perquè ja sabem el que donen de sí les nostres companyes"²⁴

²¹ *Ibidem*.

²² *Mundo Obrero*, 15-11-1903, Hemeroteca Municipal d'Alacant.

²³ *Trabajo*, 2-4-1922. Hemeroteca Antiga, Biblioteca Municipal d'Elx.

²⁴ "*El Despertar Femenino* consiguí su aspiración" en *Trabajo*, 26-6-1919

Però junt a aquestes reivindicacions laborals i salarials, en els escrits i denúncies d'aquestes treballadores són clares les referències a la seua especificitat de dones doblement explotades:

“ Treballem jornades bestials per a guanyar un rosegó i ens alimentem amb un tros de pa i oli (...) Quan les que sou casades i amb fills esteu treballant a l'interior del taller i no teniu a les vostres cases mares que tinguen el dinar preparat (...), deixeu el treball un quart d'hora abans de les dotze, i vos aneu molt de pressa per a quan arribe el vostre marit tindre-la feta (...) La burgesia ens considera d'inferior casta que les bèsties, nosaltres no li costem ni un cèntim i si no treballem ens morim de fam”.⁵

L'exemple d'aquestes pràctiques organitzatives i els referents discursius d'aquestes dones, amb organitzacions pròpies des de principis del segle XX, ens permet de veure com la consciència política de les treballadores es genera també a partir de la interrelació d'experiències de classe i de gènere, a partir d'experiències laborals, familiars, formes de divisió del treball, solidaritats, etc. Així, les dones treballadores han après i viscut experiències laborals tan significatives com les dels treballadors barons, però diferents al que ha estat considerat per la historiografia el model d'obrer: obrer baró, qualificat, identificat amb el seu ofici, amb una formació econòmica i cultural determinada.

En definitiva, experiències que de vegades les han portades a adoptar actituds i respostes front a l'explotació econòmica, però no sols contra aquesta, sinó també cas contra la idea de la inferioritat de la condició femenina, idea que ha estat tradicionalment a la base del manteniment de salaris inferiors a les dones. I aquesta diferenciació salarial té una significació que va més enllà d'allò simplement econòmic: L'estructura social quedava garantida al reproduir en el món del treball la jerarquització social basada en el gènere. La simple reivindicació de “a igual treball, igual salari” es convertirà en el cas de les treballadores al llarg del segle XIX i XX en un indicador de una realitat molt més complexa que una pura reivindicació econòmica, perquè implica una protesta davant unes complexes relacions de poder -econòmiques, socials i ideològiques-, de classe i de gènere a la vegada, clarament patriarcal.

LES DONES VALENCIANES EN LA MOBILITZACIÓ POLÍTICA REPUBLICANA*

L'establiment del sistema democràtic, en proclamar-se la II República, va afavorir una mobilització política i sindical sense precedents en la història d'Espanya. Particularment les organitzacions d'esquerra tenien la sensació que s'apropava “la nova societat revolucionària”. Tanmateix, la manera de portar-la o construir-la era diferent per a socialistes i cenetistes. Els primers esperaven arribar-hi des de la República, mentre que molts cenetistes pensaven que sols ho podrien aconseguir enfrontant-se a l'Estat Republicà. Aquestes eren algunes de les diferències que els allunyaven, però coincidien que la nova societat lliberaria els oprimits -treballadors, camperols- i, en un lloc secundari del discurs polític, podria donar un major protagonisme a les dones. En aquestes línies es tracta de comprovar l'acompliment de l'objectiu d' “alliberament” femení a les zones rurals i a les ciutats mitjanes del País Valencià, encara rurals als anys trenta i on vivia la majoria dels sectors populars espanyols.

⁵ “Pro-Mujer” en *Trabajo*, 23-10-1921. Biblioteca Pública d'Elx.

* Epígraf redactat per Aurora Bosch. Departament d'Història Contemporània. Universitat de València.

Després de la proclamació de la II República, va creixer indubtablement la filiació femenina als sindicats, fins el punt que al *Congreso Fundacional de la Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra*, sindicat agrari de la UGT, que tingué lloc el mes de juny del 1930, l'associació més important n'era la "Sociedad de Confeccionadoras de Naranja de Castellón".²⁶

Ja el 1919, a Alzira, principal nucli del cultiu de latoronja, s'havien constituït dos sindicats femenins catòlics: "Sindicato de Obreras Católicas de Alzira" i "Sindicato de Obreras de la Naranja".²⁷ El sector taronjaire havia crescut enormement als anys vint fins convertir-se en el principal cultiu d'exportació valencià i, paral·lelament, s'hi incorporaren moltes dones al treball dels magatzems de manipulats de taronja, on calia nombrosa mà d'obra estacional i no qualificada. Es així com moltes dones van començar a relacionar-se amb la nova política que eixiria a plena llum en la II República. Per a les diferents forces parlamentàries la consideració política de les dones va augmentar des del moment que aquestes podien votar a les eleccions de novembre del 1933 i, per tant, la mobilització política de les dones es va convertir en l'objectiu essencial. *L'Obrero de la Tierra*, òrgan de la FNNT, va dedicar un número especial a les eleccions l'11 de novembre del 1933, fent èmfasi en el vot de la dona. En aquest número, el secretari provincial de l'organització socialista de Castelló assenyalava el paper essencial del camperolat i especialment de les seues dones en la lluita electoral contra el feixisme, amb aquestes paraules:

*"De vuestra actitud, mujeres, depende el que la República derive por derroteros conducentes a una dictadura fascista, con todas sus consecuencias para las clases humildes".*²⁸

Aquesta tremenda i nova responsabilitat anava acompanyada de recomanacions, com la de Francisca Benavides, militant socialista de Guadassuar, de 14 anys, de resistir-se a la pressió de les amigues o les "ames":

*"Compañeras, ¡os repito que no temais a las amas y amigas, a votar a los candidatos socialistas! No os de vergüenza. Ahora que ha alcanzado la mujer sus derechos como el hombre, no puede ser esclava más que de su conciencia".*²⁹

Els socialistes estaven obsessionats que les dones votaren allò "correcte", però, normalment els demanaven que seguiren el consell dels seus pares, marits o germans, per tal d'evitar la seua irremissible tendència al conservadurisme. Aquesta actitud paternalista i conservadora era la que dominava la cultura socialista quan es proclamà la República i, com assenyalava Francisco de Luis Martín, "tenían casi siempre como destinatarios no las propias mujeres obreras, sino a sus hijos o maridos, quienes, actuando como correas de transmisión, debían hacer llegar hasta aquellas el ideario del partido o del sindicato socialista. Y siempre resaltando en la mujer su papel como madre y educadora de los futuros militantes".³⁰

²⁶ FNNT. *Memoria que presenta el Comité Nacional de este organismo al examen y discusión del II Congreso Ordinario* que ha de celebrarse en Madrid durante los días 17 y siguientes del mes de septiembre de 1932.

²⁷ Pilar Rovira Granero (1966): *Mobilització Social, Canvi Polític i Revolució*. Alzira, Germania. Apèndix II.

²⁸ Miguel Santos (Secretari Provincial de Castelló): *La mujer campesina ante las elecciones. El Obrero de la Tierra*, 11 de novembre de 1933.

²⁹ Francisca Benavides: *A mis compañeras de España. El Obrero de la Tierra*, 11 de novembre de 1933

³⁰ Francisco de Luis Martín (1993): *La cultura socialista en España, 1923-1930*. Ediciones Universidad de Salamanca, pp. 40-41

La visió de la dreta no era molt diferent, però la Derecha Regional Valenciana (DRV), partit integrat en la CEDA, estava més preparada per a la mobilització política de la dona, en proclamar-se la II República. Tal com assenyalava el mateix Secretari General de la FNNT de València davant les eleccions del 1933 "(...) también se observa gran actividad entre las señoras catequistas y los sacerdotes".³¹

Aquesta activa participació i mobilització política de la dona a les zones rurals es feia sobre tot de la mà de l'església Catòlica, però també gràcies als sindicats catòlics femenins adherits a la DRV i a les seccions femenines locals del partit, que actuaven en tots els pobles i ciutats. Rafael Valls ha estudiat àmpliament aquest aspecte mobilitzador assenyalant a més que "*desde los primeros meses de 1932 esta lista de oradores se amplió con un reducido grupo de mujeres de la ciudad de Valencia*", que s'encarregaven de defensar la religió i la família, totes elles solteres i vinculades per parentiu amb els dirigents del partit.³²

Òbviament hi havia major disponibilitat i temps entre les dones de la classe mitjana i alta, que no treballaven ni tenien cura directament de la llar i dels fills, que entre les mares de família que, a més, atendien les feines del camp, o entre les joves del servei domèstic; tanmateix és innegable que la dreta catòlica va donar una major importància al vot de la dona i a la seua mobilització política que l'esquerra parlamentària, malgrat el seu misatge tradicional.

La guerra civil i la revolució paral·lela a la zona republicana van donar sobtadament un gran protagonisme a les dones en la vida pública i també a la CNT que tradicionalment havia tingut el discurs més innovador pel que fa a la dona. Les dones esdevingueren essencials en la reraguarda per a mantenir la producció agrícola i industrial, a part que l'absència d'homes els va donar també noves responsabilitats personals i familiars.

Algunes fins i tot lluitaren al front i d'altres hi anaven al costat dels marits i companys amb un paper més tradicional. A més, la fallida de la coacció moral i de l'autoritat tradicional van permetre nous comportaments femenins, que donaren pas a la "dona companya" en la vida i en la construcció revolucionària.

Per altra banda, aquesta situació va impulsar l'eixida a la llum de sectors abans subalterns com a nous protagonistes. És el cas dels obrers, camperols i, en menor mesura, també de les dones que arriben a ocupar un lloc més important en el discurs públic, perquè eren fonamentals per a guanyar la guerra des de la reraguarda. Malgrat tot, a les zones rurals on he investigat, encara que aquestes dones van participar activament en les col·lectivitats, no arribaren a formar part dels seus òrgans directius, ni van deixar testimonis escrits, ni sembla que tingueren una singularitat política, més enllà de la circumstància estratègica esmentada de mantenir la producció, airejada constantment per la propaganda benintencionada.

També és cert que els meus contactes testimonials amb algunes d'aquestes dones han estat indirectes, mitjançant la documentació de les col·lectivitats i de les entrevistes i visites als seus marits. En aquests casos, els homes havien estat dirigents cenetistes locals de la col·lectivitat i patiren després de la guerra llargues estades a la presó. A la fi, tenien la millor consideració cap a les seues companyes, que havien ocupat i ocupaven un lloc central en les seues vides i a les quals admiraven per haver tret endavant les famílies al llarg

³¹ Pedro García: En plena batalla electoral. *El Obrero de la Tierra*, 11 de novembre de 1933.

³² Aquesta cita concreta en Rafael Valls (1992): *La Derecha Regional Valenciana (1930-1936)*. València, Ed. Alfons el Magnànim, p. 134. Per a la mobilització en general, pp. 131-14933) Un exemple en aquest estil és el descens del nivell d'analfabetisme, que concretament a la Vall d'Albaida va baixar de 8 a 5 punts. Veure Carmen Agulló Díaz (1994): *Escuela i República. La Vall d'Albaida 1931-1939*. València, Diputació de València.

de la guerra i la postguerra. Però, elles no semblaven conscients de haver revolucionat la vida quotidiana amb la seua actitud, més bé de haver-ho fet per necessitat, encara que amb fermes conviccions polítiques. En les visites i entrevistes, triaven un lloc discret i secundari de recolzament del relat del marit, on es trobaven més còmodes.

Per finalitzar aquestes reflexions, podria dir-se que a l'àmbit rural i a les ciutats mitjanes del País Valencià la mobilització política republicana va incloure també les dones. L'índex d'afiliació als sindicats agraris catòlics i de la FNNT-UGT es va incrementar a les zones tarongeres on l'ocupació femenina era major; però en la mobilització política centrada en les eleccions i el vot, la dreta catòlica, representada per la CEDA, va fer una campanya més autònoma i activa que no pas els socialistes.

La guerra civil i la Revolució, com totes les guerres modernes, va conferir un protagonisme inusitat a la dona, més enllà de la mobilització política anterior, malgrat que els sis anys republicans començaren a canviar la situació³³. Les dones que participaren activament en aquesta revolució, lligades normalment a la CNT pels seus marits, la protagonitzaren, estaven identificades amb el que feien; però no assoliren càrrecs directius, ni semblaven posteriorment desitjar cap protagonisme, llevat d'haver ajudat la República i la revolució.

No hi ha dubte que la República i la guerra van introduir la dona en la política i el treball, tal com ho havien fet altres països occidentals, des de la Primera Guerra Mundial. No era una política autònoma ni un treball en igualtat de condicions i reponsabilitat com el dels homes, perquè el que havien aconseguit era degut més a circumstàncies històriques excepcionals que a una mobilització femenina prèvia i una gran pressió social. Si més no, també és cert que era un primer pas molt valuós per a facilitar una incorporació cada vegada més autònoma de la dona a la vida pública.

